

ANLAMBİLİM, İLGİLİ ALANLAR VE TÜRKÇE

A.Ü. TÖMER Dil Dergisi, Doğan Aksan Özel Sayısı, S. 16, Şubat 1994

Dil, tıpkı onu oluşturup işleten beyin gibi, bugün bile birçok noktası aydınlatılmamış bulunan büyüü bir düzendir. Eski Hintten, Eski Yunandan beri ses, seslem (hece), sözcük, tümece gibi birtakım birimlerle belirlenen, özne, tümlec, yüklem gibi kavramlardan yararlanılarak açıklanmaya çalışılan dil, aslında son derece karmaşık bir yapısı ve işleyişi olan bir dizgeler bütünüdür.

Bugün diyebiliriz ki, dil adını verdiğimiz büyük ve güçlü kuruluş düşünürler, dilbilimciler, ruhbilimciler, insanbilimciler, fizik, hekimlik gibi doğal bilimle uğraşanlar, elektronik uzmanları ve daha birçok alanın bilim adamlarınca ayrı ayrı ve kimi zaman alanlararası çalışmalarla, işbirliği içinde ele alınmaktadır. Konuları bilgi kuranundan toplumbilime, kültürlü tarihine kadar uzanmaktadır. Artık dil ve yazın incelemeleri arasındaki sınırın kalktığını da söylersek dili inceleyen dilbilimin ne denli önem kazandığını, dal budak salmış bir alan olduğunu, kendiliğinden ortaya çıkar.

Acaba, yeni sayılabilecek bir dilbilim alanı olan anlambilim nedir, bugün ne önem taşır, hangi konularla hangi alanlarla ilgili bulunuyor, Türkçemizin bu açıdan incelenmesi yolunda nelerin yapılması gerekiyor? İşte bildirimizde bu konuları işleyeceğiz. Ünlü dilbilimci Roman Jakobson'un bir sözünü burada anımsatabiliriz: "Anlamı ele almayan dilbilim, anlamsızdır" (bkz. Gipper, 1978: 210). Konular ve kavramlar üzerinde dururken Türkçeden örnekler vermek, özellikle Türkçenin bugüne değin el atılmamış sorunlarına değinmek istiyoruz. Hemen belirtelim ki, kuramsal incelemeleri genel dilbilim, dil felsefesi, mantık konularıyla iç içe ve oldukça soyut ve kuru olan anlambilim çalışmaları, iş uygulamaya dökülünce son derece ilginç, çekici konulara dönüşebilir. Yazın ürünlerinin etkileyici yönlerini, şiiri şiir yapan öğeleri, gizemli noktaları aydınlatılabilir, çözümlenebilir. Aşağıda bunlara değinmeye çalışacağız.

1. Anlambilimin Geçmişi

Elimizdeki en eski kaynaklara göre insanoğlu çok eskiden beri, dili oluşturan seslerin, özellikle sözcüklerin dışımızdaki dünyayla ilişkisine merak duymuş, nesnelere ad verilirken kullanılan sesler ve ses bileşimleriyle nesnelere arasında, o nesnelere niteliklerine uyan bir bağlantı olup olmadığı üzerinde durmuş, birtakım düşünceler, varsayımlar geliştirmiştir. Bugün kökenbilgisi adı verilen filoloji alanı bir bakıma, bu çabaların uzantısı sayılabilir.

Eski Hintte, Brahman okullarında en önce öğretilmesi gereken bilginin dilbilgisi olduğunu öğreniyoruz. (Çağdaş, 1974:78). Nirukta adı verilen kökenbilgisi, bunun konularından birini oluşturuyordu. En eski dilbilimciler oldukları anlaşılan Eski Hint dilbilgisi uzmanları seslerin anlamları olup olmadığını tartışmışlardı. İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Yaska kökenbilgisi ve dilin doğuşuna ilişkin birtakım varsayımlar ileri sürerek doğruya, gerçeğe ulaşmaya çalışmıştı. Örneğin adların, ilişkili oldukları eylemlerden türedikleri benimsenirse aynı eylemle anlamca ilgili bütün adların birbirlerine seçse yakın olmaları gerektiğini düşünüyordu. Türkçeye uygulayarak örneklendirirsek, eğer uçak, uçmak eylemiyle ilgili olduğu için bu adı almışsa kuş, arı gibi, uçan her nesneye aynı kökten adlar verilmeliydi. Durum her sözcükte böyle olmadığına göre ses bileşimleriyle gösterdikleri nesnelere arasındaki bağlantı ortadan kalkmış oluyordu.

Eski Yunan düşünür ve dilcileri yüzyıllar boyu sözcükle nesne ilişkisini tartışmışlardı. Bunlardan bir bölümü *phyeai* adı verilen, sözcüğün temelde kendiliğinden, gösterdiği nesneyi aydınlatma yeteneği bulunduğu görüşünü benimseyenler, öteki ise sözcüklerin koyma, yapay bir nitelik taşıdığını savunan, sözcük-nesne ilişkisine inanmayan bilginlerdi. Bu ikinci kümeyi oluşturan düşünürlerden Demokritos'un (İ.Ö.V.yz.) yargısı ilgi çekicidir. Bir sözcük birçok anlam taşıyabildiğine göre sözcükle nesne arasındaki ilişki doğal, doğuştan olamazdı (Kronasser, 1952:26).

İ.Ö. I. yüzyılda yaşamış Latin dilbilgisi yazarı Varro yine doğalcılara yaklaşan bir tutum izlemiş, adların kökenini temelsiz birtakım düşüncelerle açıklamaya, yorumlamaya yönelmişti. Örneğin Mars gezegeninin (birçok dilde bizim Mart ayı gibi, ay adının temelidir) adı erkekler' anlamına gelen bir sözcükle (Mares) açıklanıyor, bunun nedeni de savaşta erkekleri yönetmesine bağlanıyordu (Perek, 1961:70).

XIX. yüzyıla gelinceye kadar Batı düşünür ve dilcilerinin anlam konusunda, üzerinde en çok durdukları, anlam değişimeleriydi: sözcükler nasıl oluyor da zaman içinde daha değişik bir içerik kazanıyorlardı?

Anlambilimin dilcilikte yeni bir alan durumuna gelmesini Alman dilcisi K. Reising'in bir çalışmasına borçluyuz. "Latin Dilbilimi Üzerine Dersler" adlı, 1826-27 yıllarında hazırlanan, ancak 1839'da basılan kitabında (Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft) bilgin, dilbilgisi içinde Semasiologie adlı bir dal belirlemişti. Ancak doğrudan doğruya bu dalın konularına eğilip geniş kapsamlı bir yapıt hazırlayan ve ona ayrı bir alan niteliği

kazandıran, Fransız dilcisi M. Bréal'dir. 1897'de basılan *Essai de Sémantique* adlı yapıtı dilin düşünceyle ilgili konularını, sözcüklerin anlamlarının oluşmasını, sözdiziminin oluşumunu inceliyor, retorikten beri üzerinde durulan birtakım olay ve kavramları betimliyordu.

Bugün bile, eski dil çalışmalarında ilgi uyandıran, incelenen anlam konusunun özellikle 60'lı yıllardan sonra ve günümüzde büyük bir önem kazandığını vurgulamalıyız. Gelişmelere, aşağıda yeniden döneceğiz.

2. Niçin Anlambilim?

Acaba anlanın incelenmesi, anlambilim niçin önemli, neden dil çalışmalarında titizlikle ele alınması gereken bir konudur?

Aşağıda ele alacağımız örneklerde de görüleceği gibi biz göstergeleri yalnızca, belli kavramları yansıtmak için üretip onları parke taşları gibi belli yerlere yerleştirmiyoruz. Dile yerleşen göstergeler çok değişik kuruluşlar içinde yer alabilmektedir. Örneğin Farsçadan dilimize girip yerleşen çöp (çub) sözcüğü çöpçü, çöpçülük, çöplük gibi türetmelerle temel olduğu gibi çöpsüz üzüm, çöpçatan gibi yepyeni kuruluşlar içinde, bambaşka anlamlarla kullanılabilir. Değişik etkenlerle pek çok yeni anlam kazanan göstergeler kimi zaman 30-40 hatta daha fazla kullanım yeri ve değerle dil dizgesinin malı olmaktadır. Çeşitli bağlamlar içinde değişik değerler taşıyan göstergeler, insanlığın düşünce ve duygu dünyasının öğeleri oldukları, aynı zamanda üyesi bulunulan toplumun çeşitli eğilim ve değişimlerine de uydukları için bambaşka görevler de yüklenebilmektedir. Bunlara bir de iletişim sırasında etkiyi artırıcı birtakım *bürün* (*prosodie*) öğelerini katarsak güçleri daha da yükselebilmektedir. Şimdi şu örneğe göz atalım:

Bilindiği gibi, Türkçede "gözü kör olsun!" tam bir ilenmedir. Bunu bir kimse için kötü bir dilek, bir beddua olarak kullanırız; temelde, bir insan için kullanılmak üzere oluşturulmuş bir kalıp sözdür. Ama "Paranın gözü kör olsun, şimdi bir Avrupa gezisi yapamaz mıydık?" gibi bir kullanımda bu kalıp söz bir ilenme olmaktan çıkar, içinde bulunulan duruma hayıflanma, hatta çok istenen bir şeyi elde etmeye engel olan bir nesne bulunduğunu belirtmek için söylenmiştir. Son zamanlarda çok söylenen bir şarkının sözleri de bu açıdan ilgi çekicidir:

"Çoktan unutturdum ben seni çoktan
Ah bu şarkıların gözü kör olsun".

Burada daha değişik bir anlam ve kullanım söz konusudur; yine bir şeye engel olan bir nesneden, şarkılardan söz edilir; ancak asıl verilmek istenen "şarkıların engellemesi" değil, unutamamanın belirtilmesi, vurgulanmasıdır. Bir başka örnek üzerinde daha duralım: Bir kimseye "çingenel!" dememizin yaratacağı etki çok olumsuz olabilir. Bir yakın dostumuzun, bir yakınımızın çok istediği bir şeyi, paraya kıyamayıp alamadığını anlattığı sırada ona söylediğimiz "çingenel!" hiç de aşağılama değildir. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun tanınmış şiirinde sevdiği kadına,

"Karadutum, çatakkaram, çingenem" diye seslenişi ise çingenenin tam tersine, ancak betimleyici ve sevgi, yakınlık anlatan bir gösterge olarak kullanıldığı, yepyeni bir değer taşıdığı bir örnektir.

Anlam yalnızca, sözcükleri, tümceleri ilgilendiren bir öge değildir; dilin çeşitli birimlerinde ve her iletişim durumunda değişik yönleriyle gündeme gelir. İki kişinin karşılıklı konuşması sırasında geçen, ya da bir metinde yer alan "görüşürüz" biçimindeki bir sözceyi tek başına oradan çıkarıp anlamın ne olduğunu söylemeye kalkarsak hiç bir zaman bunu kesinlikle açıklayamayız. Çünkü bu örnekte üç ayrı olasılık vardır:

1. Bu sözce, bir korkutma, gözdağı verme amacıyla söylenmiş olabilir,
2. Bir bahse girme, bahse girme önerisi ya da onun yanıtı olabilir,
3. Ayrılırken, incelik kaygısıyla söylenmiş bir kalıp söz olabilir ki, İngilizce *see you again*'den çevrildiğini sanıyoruz.

Bir annenin çocuğuna söylediği

"Hele bir baban gelsin" ya da iki kişinin konuşmasında geçen

"Bunu size söylemiştim her halde" sözceleri yine tek başlarına, değişik anlamlar verilmesine elverişlidir: Birincisinde, bunu izleyen tümce ("Bakalım nereye götüreceksin") ya da ("Seni nasıl cezalandıracak") biçiminde olabilir. İkincisinde ise ya bir kimse, bir konudan daha önce söz ettiğini anımsamak ve anımsatmak istemektedir, ya da konuşanın amacı karşısındakini kusurlu bulmaktır. Hatta konuşanın olayın oluş nedenini yorumlamak kendine bir pay, bir üstünlük payı çıkarmak istediği anlam da aktarılmış olabilir.

Bu örnekler, görüldüğü gibi tek başlarına iken kesinlikten uzaktır. Anlamlarının kesinleşmesi için, içinde yer aldıkları bağlamın, metnin, kullanılışlarındaki amaçların, koşulların bilinmesi gerekir. İşte bu öğelerin tümü, metin dilbilim, söyleyem ve kullanımbilim adı verilen yeni alanların ve akımların, dilbilimin yan alanlarının oluşmasına yol açmıştır.

Anlam konusunun ne denli kapsamlı olduğunu, ne kadar çok sorunu içerdiğini gösteren örnekleri gözden geçirdikten sonra, bu örneklerin de ışığı altında anlambilimin dallarına ve yukarıdaki örneklerle aydınlatılmaya çalışılan, ilgili olduğu öteki alanlara dönelim.

3. Anabilim Dalları ve İlgili Olduğu Alanlar

Dünyadaki incelemelerin ışığında bir bütün olarak ele alınınca anlambilimin bugün şu alt alanlarının, bölümlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

- a. Sözcük anlambilimi,
- b. Tümce anlambilimi,
- c. Genel anlambilim.

Ele alınan yöntemler göz önünde tutulunca da

- a. Yapısal anlambilim,
- b. Yorumlayıcı anlambilim,
- c. Üretimsel anlambilim,
- ç. Mantuksal anlambilim

türlerinden söz edilebilir. Burada resmen eklemeliyiz ki, bizce tıpkı sesbilimde olduğu gibi, bu alanda da

- a. Durgun anlambilim ya da eşzamanlı anlambilim,
- b. Gelişmeli anlambilim ya da artzamanlı anlambilim

biçiminde bir ayrıma gitmek de olasıdır.

Anlambilimin iç içe, sıkı ilişkili olduğu alanlar olarak da

- a. Metin dilbilimi,
- b. Sözeylem kuramı,
- c. Kullanımbilim,
- ç. Biçembilgisi,
- d. Ruhdilbilim,
- e. Göstergebilim,
- f. Şiir dili incelemeleri,

alanlarını sayabiliriz.

Bizce anlambilimin bunlar içinde, hatta bu alanlardan önce, yazın konularıyla, özellikle de poetik (Şiir incelemeleri) alanıyla ilgili olduğunu söylemek gerekmektedir.

Anlam konusundaki çalışmalar dilbilimin bütün dallarını ilgilendirmekte, dilin her yönüne uzanmaktadır. Burada ayrıntılarına inememekle birlikte, en az ilgili görülebilecek olan görevsel sesbilim alanına bir göz atılacak olursa anlamın bu dalı konularında da ne denli önemli olduğunun ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin Türkçe-deki bir evet sözcüğü değişik ton ve vurgularla şu anlamları yansıtabilmektedir:

évet ↘ (ilk seslemi vurgulu ve düşen bir tonla): 'kabul ediyorum, doğrudur anlamında

evét ↗ (ikinci seslemi vurgulu yükselen bir tonla): 'ne istiyorsunuz?, konuyu görüştük ya! anlamında

éve:t (ilk seslemi vurgulu, ikinci seslemi uzun): 'Şimdi oldu', 'ha, şu konuydu', 'şimdi ne yapacaksınız?' anlamında

Şimdi de kısaca, anlambilimin dallarını analım:

a. Sözcük Anlambilimi

Kısaca belirtmemiz gerekirse sözcük anlambilimi bugün geleneksel dil çalışmalarından çok farklı bir biçimde sözcükleri ele almakta, onları dil dizgesi, bütünlüğü içinde, bütünü birer parçası olarak incelemektedir. Her bir göstergenin gerek yapısal, gerek yorumlayıcı, gerekse üretimsek anlambilimde birtakım anlam özellikleri taşıdığı kabul edilmektedir. Örneğin piyano ve keman gibi iki müzik aytını düşünürsek bunların yapısal anlambilimde **anlambirincik** (sême) adı verilen şu özelliklerinin var olduğu benimsenir:

Piyano	Keman
-canlı	-canlı
-insan	-insan
+çalgı	+çalgı
+vurmalı	+yaylı
+büyük	+küçük

Bu özelliklere yorumlayıcı anlambilim **+ad öbeği** ve **+tür adı** gibi sözdizimi özelliklerini de eklemektedir. Sözcüklerin anlamlı tümcelere dönüşebilmesi, bir araya geldiklerinde bu öğelerin uyuşmalarıyla olanaklıdır. Örneğin **Piyano kemana eşlik ediyordu** tuncesi doğru ve kabul edilebilir iken **Piyano kemana içerliyordu** tuncesi **içerlemek** eyleminin insana özgü bir eylem oluşu ve piyanonun özellikleriyle bağdaşmaması nedeniyle anlamsız, mantıksız bir bağdaştırma sayılmaktadır. Sözcük anlambilimi ayrıca öteden beri ele alınan **eşanlamlılık**, **eşadlılık**, **çokanlamlılık** gibi konuları da inceliyor.

b. Tümce anlambilimi: Bu kavram daha çok belirli bir dilin anlam açısından incelenmesi sırasında, o dile özgü anlatım kalıplarının niteliklerinin belirlenmesi için kullanılmaktadır. Üretimsel - dönüşümlü dilbilimin yaygınlaşmasından sonra daha çok Avrupalı bilginlerce kullanılmaktadır.

c. Genel anlambilim: Bizim şu anda üzerinde durduğumuz dilbilimsel anlambilimden çok ayrılan, dille gerçek ilişkisini, konuşmacı, dil ve gerçek bağıntısını aydınlatmaya çalışan dille ilgili birtakım ruh ve sinir hastalıklarına kadar uzanan bir araştırma alanıdır.

Bugünkü dilbilimciler genel olarak, bir iletişim durumunda aşağıdaki gerçeklerin varlığını benimsemektedirler:

1. İletişim, birbirleriyle çeşitli ilişkiler, bağıntılar içinde bulunan sözcelerin (utterance) oluşturduğu metinlerle (text) sağlanır. İletişimin eksiksiz gerçekleşmesi için sözcelerin bu bağıntılar içinde değerlendirilmesi gerekir.

2. Üretilen bildirilerin değerlendirilmesi yalnızca, onları oluşturan birimlerin ve topluca, bütünü aydınlatılmasıyla değil, dil dışı etkenlerin de hesaba katılmasıyla olanaklıdır (Konuşanın amacı, karşısındakinde yaratmak istediği etki gibi).

3. Sözcenin hangi koşullar altında, hangi nedenlerle kullanıldığının bilinmesi gerekir.

İşte bu gerçekler, yukarıda örneklerle değinmeye çalıştığımız, anlambilimin yakından ilişkili olduğu yeni dilbilim alanlarının doğuşlarının gerekçesini oluşturmaktadır. Şimdi kısaca, bu alanlar üzerinde duralım:

a. Metindilbilim: Hem dilbilimcileri, hem de yazın bilginlerini yakından ilgilendiren bu alan iletişimin temelinde metinlerin bulunduğunu benimsmekte, dille üretilen metinleri de konuşan/dinleyenlerden soyutlamadan ele almaktadır. Metinler anlam birimleri olarak kabul edilir. Tümcelerle gerçekleşen, ancak tuncelerden oluşmayan anlam birimleridir. Üretenle alan arasında belli bir düşüncenin aktarılmasını sağlayan "Burada denize girilemez" levhası en dar anlamda bir metin sayılabileceği gibi Orhan Veli Kanık'ın "İstanbul'u Dinliyorum" şiiri de bir metindir; Flaubert'in Madame Bovary'si de. Bütün bu yapılan metin dilbilimde birbirleriyle biçim, mantuk ve dil dışı etkenler bakımından çeşitli bağıntılarla örülmekte, anlatım birimleri oluşturmaktadır. Yukarıda verdiğimiz örneklerden, annenin çocuğuna söylediği "Hele bir baban gelsin" sözcésinin de ancak metne bağlı olarak değerlendirilebildiğini burada anımsatmalıyız.

b. Sözeylem kuramı (Speech-act theory)

Bloomfield'den başlayarak özellikle üretimsel dilbilimde ağırlık kazanan ve dili birtakım biçimsel kalıplara indirgeyen, bir tümce üretme ve çözüme işlemi gibi gören akıma bir tepki sayılabilir. Bu kurama göre insan iletişiminin temel öğeleri sözcük ya da tunceler değil, belli konuşma işlemleridir. Bu işlemler dil dışı etkenlerin, konuşan ve dinleyenin içinde buldukları ruhsal durumların, güttükleri amaçların etkisi altındadır. Sözeylem kuramı da 60'lı yıllarda ortaya atılarak geliştirilmiştir.

c. Türkçede **kullambilim** (ya da edimbilim) adını alan **pragmatik** dilin kullanımı yönüne ağırlık vermek, biçimsel ilişkiler, kuruluş kalıpları dışına çıkarak bir bakıma, yine dilin perde arkasında kalan yönünü aydınlatmaya çalışmaktadır. Bu alanda, bir sözencinin anlamının ancak, kullanıldığı anda, içinde bulunulan koşullar, çevre ve metin bağlamı aracılığıyla kesinleştiği benimsenmektedir. Burada bir iki örnek üzerinde duralım:

Birlikte çalışan iki arkadaşın birinin ötekine

"**Bu gece şu projeyi bitirelim**" dediğini varsayalım. Buradaki sözcük ancak bir arkadaşın bir önerisini yansıtmaktadır. Ama bir iş sahibinin, yanında çalışan kimseye

"**Bu gece şu projeyi bitirelim**" demesi doğrudan doğruya bir isteğin belirtilmesi, hatta söyleyişte başvuru- lan vurgu, ton ve öteki etkenlerin de yardımıyla tam bir buyruk vermedir.

ç. **Biçembilgisi** (stilistik) Kökleri batıda retorik, doğuda ilmü'l belâğa diye anılan alanlara kadar uzanan biçembilgisini kısaca "anlatımın bilimi" olarak niteleyebiliriz. Konuları yazın incelemeleriyle olduğu kadar dilbilimle de ilgili olan biçembilgisinin anlamla ilgisi de ortadadır. Hem genel olarak anlatımın, dile getirmenin anatomisi, hem de belli bir kişiye ilişkin anlatım özelliklerinin incelenmesi bu alanda temel amaçtır.

d. **Ruhdilbilim**: Özellikle dil edinimi süreci içindeki anlam konuları başta olmak üzere birçok anlam konusu, doğrudan doğruya ruhdilbilimin çerçevesi içindedir.

e. **Göstergebilim**: Resim, müzik, yazı, sinema, tiyatro gibi anlamlı bütünlerin, gösterge dizgelerinin açıklanmasına yönelik bu alanın anlambilimle yakınlığı açıktır.

f. **Şiir dili incelemeleri (poetik)**: Dilin şiirsel işlevinin ön plana geçtiği şiir incelemeleri elbette, gerek dildeki birimlerinin anlam yönlerinin taşıdığı önem, gerekse çeşitli çağrışımlarla duygu ve düşünce dünyasını yansıtan değişik anlatım biçimleriyle anlambilimin iç içe olduğu bir alandır. En iyi şiir incelemelerinin anlambilim verilerinden yararlanarak gerçekleştirilebileceğini söylemek istiyorum. Coseriu'nun "dil'in bütün olanaklarının gerçekleştiği"ni kabul ettiği (1971:184) şiir dili bir bakıma "en güçlü, en geniş anlatım olanaklarına sahip olan dil" olarak düşünülebilir. Bir başka deyişle dilin, ancak anlambilimin çözebileceği bambaşka bir boyutu vardır, bu da şiir dilidir. Aşağıda Divan şiirimizden ve çağdaş şiirimizden seçilen iki örnek, şiirin olağan dille, günlük dille söylenemeyenin aktarılmasına, söylenmesine olanak verdiğinin tanığıdır, sanıyorum:

Divan şairi Nâîf, bir soru tümcesiyle ay yüzlü sevgilisinin gecenin karanlığı içinde yavaş yavaş gelişinin dünyalar kadar beklemeye değdiğini dile getiriyor:

"Kadem kadem gece teşrihi Nâîf o mehin
Cihan cihan intizâre değmez mi?"

Burada sözcük yinelemelerinden (kadem kadem) gelişin ritmini yansıtmakta, öteki (cihan cihan) beklemenin uzunluğunu anlamlı bir abartmayla dile getirmektedir.

Cemal Süreya'nın şu dizelerindeki sözcük ve tamlamaları tek tek değerlendiren bir kimse de onun ancak şiir anlatımına özgü, günlük dildeki kullanımlarından ayrılan, ama çok değişik imge ve coşkuları dinleyene aktarabilen bir dil olduğunu kabul edecektir:

"Bilinir ne usta olduğum içlenmek zanaatında
Canımla besliyorum şu hüznün kuşlarını
Sen kalabalıkta bulup bulup kaybettiğim kimya"

("Göçebe" Kitabında "Ülke" Şiiri)

(İçlenmek'in bir zanaat olarak nitelenmesi, bu zanaatle, ustalık, hüznün kuşları ve bunların canla beslenmesi, bulup bulup kaybedilen kimya olarak nitelenen sevgi, üzerinde durulacak ilginç ve şiir diline özgü kuruluşlardır).

4. Anlambilim Neler Sağladı, Daha Neleri Aydınlatmalı?

Bugüne kadarki dilbilim ve anlambilim çalışmalarında ortaya atılan kuramlar ve değişik alanlarda, önceden bildiklerimize ne gibi katkılar olmuş, biraz da bunlara değinelim. Hiçbir biçimde küçümsenemeyecek olan bu katkıların başlıcaları bizce, şöylece özetlenebilir:

1. İnsan zihninde anadilinin göstergelerine ait bir birikimin olduğu, üretimsel dilbilimin lexicon bileşeninde yer alan ve yapısalcuların **anlambirimecik** olarak adlandırıp betimledikleri niteliklerin yerleşmiş bulunduğu, yadsınamayacak bir gerçektir, sanıyoruz. Hatta bunlara sözdizimsel ve yapısal özellikleri de eklememiz gerekir. Örneğin anadilinde **elma** adlı sözlüksel birimi öğrenen kimsenin zihninde onun anlam ve sözdizimi özellikleri de yerleşmektedir.

2. İnsanın anadilini edinimi sırasında gösterenle birlikte, yaşambilgisine dayanan nitelikler de yer etmektedir (örneğin ateşin yakıcı, suyun akıcı olduğu).

3. İnsanoglunun anadiliyle, evreni belli bir biçimde özel bir kavramlaştırma yoluna gittiği, açık bir gerçektir. Bir başka deyişle insan anadiline koşullanmaktadır.

4. İnsanoglundaki dil yeteneği ona, anadilinde -ve sonradan iyi öğrendiği başka dillerde- belli tümce kalıplarıyla tümce kurma ve çözümleme, belli bir ses ve bürün (prosodie) dizgesini kullanma, türetmelere gidebilme ve çok değişik bağdaştırmaları kurabilme ve çözümleyebilme gücünü vermektedir.

5. Dil dışı etkenler (amaç, ruhsal durum, koşullar gibi) iletişimde önemli rol oynamakta değişik anlamları aktarmaktadır.

Şimdi de anlambilimin hangi konu ve alanlarında ne gibi boşluklar, bugün aydınlatılması gereken ne gibi noktalar vardır, bunu kişisel görüş ve gözlemlerimiz olarak belirlemeye çalışalım:

1. Yukarıda sözünü ettiğimiz değişik yöntemlerin dilin kuruluş ve işleyişini aydınlatmakta çeşitli katkıları olduğunu önceden belirtelim. Ancak hemen ekleyelim ki, XX. yüzyılın ikinci yarısında etkili olan üretimsel dilbilimin özellikle başlangıçta anlam konusuna gereken önemi vermeyişi, dili birtakım sözlizimi formüllerine indirgemeye yönelmesi ve dil dışı etkenleri hesaba katmaması dilin her yönüyle açıklığa kavuşturulması bakımından büyük bir eksikliklerdir.

2. Bugün biz bir düşüncesini karşısındakine anlatmak isteyen bir kimsenin zihnindeki işlemin nasıl başladığını, dil kalıpları ve sözlizimi formüllerinin mi, yoksa bunlara temel olan içeriğin mi öncelik taşıdığını, düşüncenin nasıl oluştuğunu kesinlikle açıklayabilecek durumda değiliz. Yorumlayıcı anlambilim kuramında üretici nitelikteki dizim bileşeninin derin yapıyı ürettiği benimsenmekte, üretimsel anlambilimde anlamın üretici bir rol üstlendiği kabul edilmektedir. Ama acaba bizim "Önce Ahmet Beye uğrayayım da o izin verirse İstanbul'a gideirim" biçiminde, bir yüzeysel yapı olarak duyduğumuz bir sözce, konuşanın zihninde önce bir derin yapı olarak gerçekten beliriyor mu, yoksa dile başvurmadan birtakım görüntüler, tasarımlarla mı oluşturuluyor, sonradan söze dönüştürülüyor, kesinlikle bilmiyoruz. Öte yandan dil-düşünce ilişkisi de kesinlikle açıklığa kavuşturulmadığı için böyle bir düşüncenin bir sağır-dilsizin zihninde oluşup oluşamayacağını ya da ne ölçüde gerçekleştiğini kestiremiyoruz. Kanımızca hekimlik beynin çalışmasını bütün incelikleriyle ortaya koymadan bu konuda gerçeğe ulaşmak pek olanaklı değildir. Ben kişisel olarak konuşma ve yazmanın, kısacası sözceler üretmenin başında anlam öğelerinin -isterseniz buna derin yapılar diyebilirsiniz- bulunduğuna inanıyorum. Dilin bununla sıkı ilişkisini de benimsiyorum. Ancak günün birinde insan beyninde bu öğelerin doğrudan doğruya birtakım kimyasal ve fiziksel olaylarla -örneğin birtakım görüntülerin belirmesiyle- oluştuğu kanıtlanırsa o zaman dile ilişkin bilgilerimizi yeniden irdeleyip düzenlememiz gerekecektir.

Buraya kadar değindiğimiz noktalara ek olarak biraz da anlambilim açısından Türkçe üzerinde ne gibi çalışmaların gerçekleştirilmesi, nelerin yapılması gerektiği üzerinde duralım:

5. Anlambilim ve Türkçe

Bugün dilin anlambilim açısından incelenmesi konusunda dünyadaki çalışmaların Türkçeye aktarılması ve Türkçeye uygulanması gerekir, kanısındayız. Burada özellikle eksikliği duyulan çalışmaları şu noktalarda belirleyebiliriz, sanıyorum:

1. Çok eski bir geçmişi olan Türkçede göstergelerin zaman içinde geçirdikleri anlam değişiklikleri anlambilim çalışmaları için de birtakım önemli gözlem ve yargılara varılmasını sağlayabilir. Bunların saptanması yoluna gidilmelidir.

2. Türkçenin tümce anlambiliminin genel nitelikleri belirlenmelidir. Dilde önemli bir anlatım yolu olan ikilemelerin, devrik tümcelerin kullanım yerlerinin, eksiltili anlatım biçimlerinin ortaya konması çok yararlı olacaktır.

3. Türkçede, metin oluşturmada temel eğilim ve geleneklerin aydınlatılması, sözcelerin bağdaşıklık ve tutarlılık açısından örülüşünde hangi öğelerin ağırlık taşıdığının saptanması, "gelelim yakıt konusuna ...", "Bir varmış bir yokmuş", "okul durumunu sorarsanız..." gibi birtakım kalıplaşmış anlatım biçimlerinin ve kalıp sözlerin incelenmesi gerekmektedir.

4. Türkçede biçem (style) sözlüklerinin hazırlanması da önemli bir gereksinmeyi karşılayacaktır.

5. Türkçeyle Altay dilleri arasında, kavramdan yola çıkılarak hazırlanacak bir "karşılaştırmalı eşanlamlılar sözlüğü" Altay Dilleri kuramına olduğu kadar Türkçeye de yarar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

(Çağdaş, 1974) ÇAĞDAŞ, Kemal, Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş, Ankara.

(Gipper, 1978) GIPPER, Helmut, Sprachwissenschaftliche Grundbegriffe und Forschungsrichtungen, München.

(Kronasser, 1952) KRÖNASSER, Heinz, Handbuch der Semasiologie, Heidelberg.

(Perek, 1961) PEREK, F.Z. 'Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları' (Gramerin Doğuşu), İstanbul.

(Dilbilim ve Türkçe, II. Dilbilim Bilimsel Kurultayı Bildirileri, Ankara, 1991, Dil Derneği, S. 94-105)